

ՀԱՄԱԿԵԴՐՈՆԱՑՄԱՆ ՃԱՄԲԱՐՆԵՐՈՒ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ԵՐԳ-ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Աւօ Յ. Գաթրճեան

Ազատ հեղափոխող, Հալէպ-Սուրիա

Հոդվածում կը ներկայացուի Մեծ եղեռնի ճամբարներու վայրերու, Եփրատ գետի տարածքին տեղի ունեցած ցեղասպանութեան տարբեր ժամանակահատուածներու մէջ եւ տարբեր լեզուներով ծնունդ առած երգ-երաժշտութիւններ: Դրանց յօրինումներու թեմաները բազմապիսի են՝ տեղի ունեցած անմարդկային դէպքեր, աշխարհագրական վայրեր, տեսարաններու նկարագրութիւններ, որբահաւաք ու որբանոցներ, դէմքեր, զգացումներու արտայայտութիւն եւ այլ սահմանկեցուցիչ նիւթեր: Երաժշտական ոճը բազմազան է՝ ժողովրդական, աշուղական, ոռք, հեռի մեթըլ, ռեք, հիփ-հոփ, նիո էյճ, դասական, ճազ եւ այլն, երգ-երաժշտութիւնն արտացոլած բնագաւառները՝ նոյնպէս՝ գեղարուեստական, պատկերասփիտային ֆիլմաշարեր, վաւերագրական ժապաւէններ եւ թատերգութիւններ:

Բանալի բառեր՝ նահատակներ, Եփրատ, Տէր-Չօր (Տէր-էգ-Չօր), արսոր, ոռք, տանջանք, անապատ, սարսափ, ահ, սուգ, որբ, գաղթական, վիշտ, վրէժ, ցեղասպանութիւն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 05.02.2024: Ընդունվել է տպագրության՝ 26.11.2024:

The article was submitted on 05.02.2024 and accepted for publication on 26.11.2024.

Статья поступила 05.02.2024 и была принята к публикации 26.11.2024.

Ինչպէս հղել՝ Աւօ Յ. Գաթրճեան, «Համակեդրոնացման ճամբարներու արտացոլումը երգ-երաժշտութեան մէջ», *Յեղասպանագիրական հանդես* 12, no. 2 (2024), 9-40:

How to cite: Avo H. Katerjian, “Reflection of the Theme of Concentration Camps in the Songs and Music,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 12, no. 2 (2024), 9-40.

Как сослаться: Аво А. Гатрджян, “Проявление темы концентрационных лагерей в песне и музыке,” *Цехаспанagitakan андес* 12, no. 2 (2024), 9-40.

Ժողովուրդի մը երգ-երաժշտութիւնը հայելին է անոր կեանքի գլխաւոր երեսներուն, անոր հոգեյուզական, զգացական, ընկերային եւ նաեւ քաղաքական վիճակներուն:

Անժխտելի իրողութիւն է, որ երգ-երաժշտութիւնը մարդու կեանքի հիմնական բաղադրիչներէն, նաեւ արտայայտիչներէն մէկն է, ուստի Մեծ եղեռնի տարիներուն եւ յետոյ ստեղծագործուած երգ-երաժշտութիւնները տարբեր բնագաւառներու մէջ լուսարձակի տակ առած ենք: Այդ իսկ պատճառով մեր ուսումնասիրութեան առանցքը կը կազմէ 2010 թ. մեր հրատարակած «Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ» (Հալէպ, 622 էջ) աշխատութիւնը:

Հայոց ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ սակաւ եղած են երգ-երաժշտութեան ուսումնասիրութիւնները, ընդհանրապէս ուշադրութեան կեդրոն դարձած են դիւանագիտական փաստաթուղթերը, արխիւները եւ յուշագրութիւնները: Ուսումնասիրական այս աշխատանքը փորձ մըն է՝ խորանալու եւ ուսումնասիրելու ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը եւ անդրադարձը «Ապրիլեան երգ-երաժշտութեան»

վրայ, այսինքն՝ երաժշտութեան այն բնագաւառին, որ Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին եւ ժամանակ մը յետոյ ծնունդ առաւ:

Այստեղ կը ներկայացնենք Մեծ եղեռնի ճամբարներու վայրերու, Եփրատ գետի տարածքին տեղի ունեցած ցեղասպանութեան տարբեր ժամանակահատուածներու մէջ եւ տարբեր լեզուներով ծնունդ առած երգ-երաժշտութիւններ: Այս շրջածիրին մէջ է, որ կը հանդիպինք բանատր եւ գրատր վկայութիւններու, վերապրողներու յուշերուն մէջ տեղ գտած երգերու եւ այլ արխիւներու, որոնք կ'անդրադառնան Հայոց ցեղասպանութեան իրագործման վայրերու, գաղթակայաններու (ճամբար), որբ-որբահաւաքներու, որբանոցներու եւ այլ նիւթերու, յատկապէս ցեղասպանութեան վկայ դարձած Սուրիոյ շրջաններուն ու հիմնական գաղթավայրերուն (ճամբար) եւ հաւաքավայրերէն Տէր-էզ-Զօրին, Սուվարին, Մարկատին, Եփրատին եւ այլ շրջաններու:

Երգ-երաժշտութեան բնագաւառի ընդմէջէն կը ներկայացնենք Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակ աքսորի ճանապարհին եւ համակերպողացման ճամբարներու մէջ հայերու կեանքի ու ճակատագրի համայնապատկերը:

Ցեղասպանութեան նուիրուած երգ-երաժշտութիւններուն յօրինումներու թեմաները անսահման են, օրինակ՝ տեղի ունեցած անմարդկային դէպքեր, աշխարհագրական վայրեր, տեսարաններու նկարագրութիւններ, որբահաւաք ու որբանոցներ, դէմքեր, զգացումներու արտայայտութիւն եւ այլ սահմուկեցուցիչ նիւթեր...

Լեզուն զանազան է՝ օսմաներէն, հայերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, թրքերէն, արաբերէն, ռուսերէն, շուէտերէն, պուլկարերէն, պարսկերէն, գերմաներէն եւ այլն:

Երգերու մէջ օգտագործուած բառերու էությունը շատ հասկնալի է: Անոնց մէջ ամէնէն շատ գործածուած ու գերիշխող բառերն են՝ *նահապարակներ, Եփրատ, Տէր-Զօր (Տէր-էզ-Զօր), աքսոր, որբ, տանջանք, անապատ, սարսափ, ահ, սուգ, որբ, գաղթական, վիշտ, վրէժ, ցեղասպանութիւն* եւ այլն, որոնք կը շեշտեն երեւոյթը, անկասկած կ'օգնեն հարազատօրէն փոխանցելու զայն:

Երաժշտական ոճը բազմազան է՝ ժողովրդական, աշուղական, ռոք, հետի մեթըլ, բլեր, հիփ-հոփ, նիու էյճ, դասական, ճագ եւ այլն, երգ-երաժշտութիւնն արտացոլած բնագաւառները՝ նոյնպէս՝ գեղարուեստական, պատկերասփիւռային ֆիլմաշարեր, վաւերագրական ժապաւէններ եւ թատերգութիւններ:

Այս առնչութեամբ տեղին է յիշել, որ սփիւռքահայ ստեղծագործողներն իրենց հետ բերին նաեւ իրենց ծննդավայրերը՝ Մուշը, Վասպուրականը, Չոմախլուն, Սեբաստիան, Այնթապը, Մարաշը եւ այլ շրջաններ, ու նախնեաց ազգային երաժշտութեան մատուցները, որոնք իրենց վաղնջական ազգային արմատներով ու բազմազանութեամբ համազգային հարստութիւն են:

Նիւթը լուսաբանելու համար ուսումնասիրած ենք երգերը, երաժշտութիւնները տարբեր աղբիւրներէ՝ զանազան լեզուներով: Թեմայի շրջանակներուն մէջ ունեցած ենք բազմաթիւ հանդիպումներ եւ հաղորդակցութիւններ հայ թէ օտար արուեստագէտներու հետ: Նոյնպէս ճամբորդած ենք ցեղասպանութեան իրագործման ու տարածաշրջանի տարբեր երկիրներ, քաղաքներ, բնակավայրեր եւ անապատներ՝ ուսումնասիրութիւնը խորացնելու եւ ճշգրիտ ու մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքելու նպատակով:

Սոյն աշխատութիւնը թէեւ կը շօշափէ յատկապէս երգ-երաժշտութիւնը, սակայն պատմական նիւթեր երեւան հանելով՝ տեղ-տեղ, բնականաբար, պարտաւորութիւն

եւ անհրաժեշտութիւն սեպած ենք պատմական եւ աշխարհագրական ակնարկումներ ընելու, որպէսզի մեր ուսումնասիրական այս աշխատութիւնը ատլի կատարեալ եւ ամբողջական ըլլայ:

* * *

Սուրիոյ անապատի ամբողջ տարածքին կան փոքր այլ վայրեր, որոնք եղած են նաեւ համակեղրոնացման ճամբարներ ու սպանդանոցներ: Այդ վայրերէն հոս կը նշենք երկուսը միայն, որոնք կ'առնչուին մեր նիւթին՝ Սուվար (կարելի է հանդիպիլ նաեւ *Սօար* անունին)¹ եւ Մարկատէ:

Առաջին երգը, որ վերապրողի կողմէ երգուած է, Սուվարի եւ Մարկատէի մասին է: Հետեւաբար այդ շրջաններուն մասին ստորեւ նախ կը ներկայացնենք համառօտ տեղեկութիւն մը, որ մեր յաճախակի այցելութիւններու առանցքը դարձած են նաեւ:

Սուրի (արաբ.՝ ناحية صور) շրջանը կը գտնուի Սուրիոյ արեւելքը՝ Տէր-էզ-Չօրի նահանգին մէջ: Տէր-էզ-Չօրի գաւառի 7 շրջաններէն մէկն է: Սուրիական անապատին մէջ գտնուող Սուվար գիւղը ինկած է Տէր-էզ-Չօր քաղաքէն 51 քմ հիւսիս-արեւելք, Խապուր² գետի վերջնամասի աջ ափին: 19-րդ դարու վերջաւորութեան եւ 20-րդ դարակարգին գիւղը ունեցած է չէչէն ազգաբնակչութիւն:

Սուվարը 1915 թ. եղած է բռնագաղթի գլխաւոր ուղիներէն՝ կեղրոններէն մէկը, այլ խօսքով, ըստ Միհրան Աղազարեանի, Սուվարը հայ ժողովուրդի մեծագոյն սպանդանոցներէն մէկն է եղած. «1916 Օգոստոսէն մինչեւ Հոկտեմբերի վերջին Սիվար-Շէտտատիէ-Հասրըճա ջարդուած հայութեան ընդհանուր թիւը 110 հազար է: Այսպէս՝ 60 հազար տեղաւորման շրջաններուն մէջ մեռած»³: Անշուշտ, Աղազարեան կը նշէ նաեւ ազատուածներու, տակաւին անապատին մէջ մնացողներու եւ այդ նոյն աքսորավայրերուն մէջ տիրող անմարդկային պայմաններուն հետեւանքով մահացողներու մասին⁴:

Մերձաւոր Արեւելքի ամենաերկար գետի՝ Եփրատի ափին գտնուող այս շրջանը Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին այլ շրջաններու նման եղած է համակեղրոնացման ճամբար. ասկէ թորքերը հայերուն ուղղած են դէպի սպանդանոց՝ Մարկատէ:

Երկրորդ շրջանը՝ Մարկատէ (արաբ.՝ تدمر կամ تدمرك, հին անուանումը՝ Մաքսին), կը գտնուի Ալ-Հասաբէի նահանգին մէջ, Տէր-էզ-Չօր նահանգին հիւսիս-արեւելքը՝ շուրջ 90 քմ հեռաւորութեամբ: Մարկատէի շրջանը բլրային է, ճամբէն կը զատուի եւ բարձրանալ կը սկսի բլուր մը: Մարկատէ անապատային շրջան է:

Հայոց ցեղասպանութեան շրջանին թորքերը անխնայօրէն հայեր ջարդած են՝ հոն հասած գաղթականները դուրս բերելով շարքերէն: Այլ խօսքով՝ տեղահանուած հայ գաղթականներու համակեղրոնացման հաւաքատեղի՝ սպանդանոց եղած է Մարկատէն:

1 Տէ՛ն Աւօ Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ* (Հալէպ, 2010), 40:

2 Խապուր գետը Եփրատի աջ հարկատուներէն է: Տիգրանակերտի շրջանէն բխող 320 քմ երկարութեամբ գետակը Ալ-Հասաբէի (Հասիչէ) մէջ իր մէկ առուակէն՝ Ժաղժաղայէն ջուրերը ստանալէ ետք մայր գետին կը միանայ Տէր-էզ-Չօրէն հարա՛՛ Պուշայրա գիւղին մօտ:

3 Միհրան Աղազարեան, *Աքսորականի յուշեր* (Ատանա, տպարան «Հայ ձայն»-ի, 1919), 39:

4 Տէ՛ն նոյն տեղը:

Սոյն աշխատութեան մէջ առաջին հերթին կարեւոր նկատած ենք յայտնաբերել այն յիշողութիւններն ու վկայութիւնները, որոնք ուղղակի վերապրողներու կողմէ երգուած են եւ գրի առնուած:

Այստեղ լուսարձակի տակ կ'առնենք Մեծ եղեռնի ականատեսներէն կարմուճցի (Կարմուճ՝ Ուրֆայի գիւղերէն) Արուշ (Յարութիւն) Վարդանեանի յիշողութիւնը իր 11 տարեկանին տեսած եւ ապրած տաժանելի օրերէն, որ կը պատմէ, թէ տարագրութիւնը սկսաւ, երբ կառավարութենէն հրաման եկաւ. «Հինգ օր միջոց կու տանք ձեզի, պատրաստուեցէք, ձեզ Րազգա պիտի տանինք»⁵:

Վարդանեան իր արքայի ճամբուն անցուցած դրուագները հանգրուանային ձեւով կը պատմէ, մինչեւ որ կը հասնին Տէր-էզ-Չօր, ուր քանի մը օր մնալէ ետք ճամբայ կ'ելլեն դէպի Սուվար: Վարդանեանի իսկ խօսքով՝ այդ ճամբան կ'ըլլայ իրենց «մահուան ճանապարհը»: Ան հազիւ մէկ օրուան ճամբայ քալած էր, քանի մը փորձով վերջապէս փախուստ կու տայ կարաւանէն: Անապատի երկար եւ դժնդակ ուղջ օրերէն ետք դիակներու հետեւելով կը հասնի Տէր-էզ-Չօր:

Արուշ Վարդանեան կը շարունակէ իր յուզիչ պատմութիւնը. «Այս հրահանգին համաձայն, տեղոյն վրայ գտնուող բոլոր հայերը դրկուեցան Սուվար: Զիս պաշտպանող ընտանիքն ալ սկսաւ վախնալ, թէ մի գուցէ փորձանքի մատնուին իմ պատճառաւ: Խառնուեցայ կարաւանին եւ քալելով հասայ կրկին Սուվար: Սուվարի մէջ գտնուող գաղթական այրերը նախ զատեցին եւ շարդուելու համար դրկեցին «Մէրկետէ» լեռը, որ վայրին յարմարութեան համար վերածուած էր սպանդանոցի»⁶:

Վարդանեան այս պատմութենէն ետք կ'աւելցնէ. «Ժողովուրդը իր տառապանքը կ'երգէր»⁷՝ յաջորդաբար ներկայացնելով «Սուվարտան չըգտըմ պաշըմ սելամէթ» երգին բառերը:

ՍՈՒՎԱՐՏԱՆ ՉԸԳՏԸՄ ՊԱՇԸՄ ՍԵԼԱՄԷԹ

Սուվարտան չըգտըմ պաշըմ սելամէթ,
Մերկետէյէ կիրտիմ, գոբտու գըյամէթ,
Էհալի շաշըրտը պու նէ տիր հիքմէթ,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

Սապահտան չըգտըմ կինէշ փարլիյօր,
Ճելլատլար օթուրմուշ սիլահ եաղլիյօր,
Ուղրունա պագտըմ պապամ աղլիյօր,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

Եօլ վէր Խապուրըմ, եօլ վէր կեչէյիմ չէօլլերէ,
Չըլ չըլպագ եէթիշէյիմ արաբ քէօյլերէ,

5 Աղէտէն վերապրողներ [Լեւոն Մեսրոպ], *Տէր-Չօր* (Փարիզ, տպ. Պ. Էլէկեան, 1955), 198:

6 Նոյն տեղը, 201:

7 Նոյն տեղը, 201-202:

Տերտիմի աննաթայրմ դարիպ էլլերէ,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

Suvar'dan çıktım başım selamet,
Merged'e girdim, kopdu kiyamet,
Ehali şaşirdi bu nedir hikmet,
Dininin uğruna ölen ermeni!

Sabahtan çıktım, güneş parlıyor,
Celladlar oturmuş silah yağlıyor,
Uğruna baktım - babam ağlıyor,
Dininin uğruna ölen ermeni!

Yol ver Habur'um, yol ver geçeyim çöllere,
Çil çilbak yetişeyim arap köylere,
Derdimi anlatayım garib ellere
Dininin uğruna ölen ermeni!

Սուվարէն ելայ ողջ գլխով,
Մարկատէ մտայ, աղէտ առաջացաւ,
Ժողովուրդը շուարեցաւ՝ այս ինչ որոշում է,
Յանուն հաւատի մեռնող հայր:

Ատուու ելայ, արելը կը փայլէր,
Դահիճները նստած գէնք կ'իւղոտեն,
Դիմացս նայեցայ, հայրս կու լայ,
Յանուն հաւատի մեռնող հայր:

Ճամբայ տոր, Խսպորս, ճամբայ տոր, անապատները անցնիմ,
Մես-մերկ հասնիմ արաբ գիւղեր,
Տառապանքս հասկցնեմ օտար մարդոց,
Յանուն հաւատի մեռնող հայր⁸:

Հարկ է նշել, որ այս երգը շատ մը վերապրողներու կողմէ եւ տասնեակ տարբերակներով երգուած է: Երգուած տարբերակներու մէջ միայն մէկ տող մը կայ, որ մնալուն է՝ իւրաքանչիւր տունի վերջին տողը՝ «Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի» (Յանուն հաւատի մեռնող հայր): Իսկ մեր նշած երգը, որ սկիզբ կ'առնէ «Սուվարտան չըգտըմ պաշըմ սելամէթ» (Սուվարէն ելայ ողջ գլխով) տողով, ունի այլ տարբերակ մը եւս՝ «Մըվագտան չըգտըմ պաշըմ սելամէթ» (Սեբաստիայէն ելայ ողջ գլխով):

8 Գաթրճեան, *Հայոց յեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 41-42:

* * *

Տէր-էգ-Չօրը եղած է հաւաքական գերեզմանատուն այն բոլոր հայերուն, որոնք բռնի տեղահանուեցան իրենց երկրէն դէպի սուրիական անապատը Օսմանեան կայսրութեան իրագործած Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակ, երբ դէպի հարաւ ուղղուած հայերու կարաւանները կ'անցնէին Հալէպէն, Բաս-ուլ-Էյնէն, Ռ-աքքայէն, ապա՝ Տէր-էգ-Չօրէն:

Տէր-էգ-Չօրի մասին յօրինուած երգերը կ'արտացոլան տարիներ տեւող ցեղասպանութեան, սովի, բնաջնջումի, կոտորածի, թուրք-քիւրտ մերձեցման, հայու կեանքին վերջ տալու զանազան հանգրուանները, ինչպէս նաեւ հայոց յարութիւնը եւ գոյատեւման պայքարը: Յիշողութիւններով մէկտեղուած՝ այս երգերու պատմական հենքը կը մնան եղեռնը, արեան հեղեղումը, կարօտը, օտարանալը, վախը, սարսափը եւ այլն: Հիմնուելով մեզի հասած երգերուն վրայ՝ կրցանք ուսումնասիրել եւ յայտնաբերել ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երածշտութեան վրայ: Ուստի այս մեկնակէտէն ելլելով՝ այստեղ կը ներկայացնենք այն երգերը, որոնց միջոցով հայ ժողովուրդը մեկնաբանեց ցեղասպանութեան դէպքերը եւ յատկապէս Տէր-էգ-Չօրի դրուագը:

Առ այդ սկսինք Տէր-էգ-Չօրի նուերուած երգերու ներկայացումը: «Մազի չափ մահին մօտ, եղեռնէն վերապրողի յուշեր»-ու Բ մասի՝ «Կոտորած»-ի 16-րդ գլխուն՝ «Ճամբաս Պաղտատի վրայով»-ին մէջ կը հանդիպինք օսմաներէն երգ մը, որ Համբարձում Չիթճեան Տէր-էգ-Չօրի մէջ իր եւ ընկերոջ միջեւ պատահած դէպքի մը յիշատակութեան ընթացքին կը մէջբերէ.

ՏԵՐ-ՉՕՐ ՉԷՕԼԼԵՐԻՆՏԷ ԿԻՒՆԷՇ ՓԱՌԼԻՅՕՐ

Տէր-Չօր չէօլլերինտէ կիւնէշ փաուլիօր,
Օսմանլի ասքերի դուրշուն եաղլիօր,
Էրմէնի մուհաճիրի եաման աղլիօր,
Տինին ուղրունայ կիտէն Էրմէնի:

Der Zor çöllerinde, güneş parlıyor,
Osmanli askeri kurşun yağlıyor,
Ermeni muhaciri yaman ağlıyor,
Dininin uğrina giden Ermeni!⁹

Տէր-Չօրի անապատներուն մէջ արեւը կը փայլի,
Օսմանցի (թուրքի) զինուորը փամփուշտ կը տեղացնէ,
Հայ գաղթականներ սաստիկ կու լան,
Յանուն հաւատի կորստող հայ¹⁰:

9 Բնագիրը հայատառ օսմաներէն է, թրքերէնի վերածումը՝ Աւօ Գաթրճեանի:
10 Համբարձում Չիթճեան, *Մազի չափ մահին մօտ, եղեռնէն վերապրողի յուշեր* (Լոնդոն, Taderon Press, 2004), 226:

* * *

Ստորև կը տրուի օսմաներէն այլ երգ մը, որ այս անգամ բնութեան մէջբերումով կը նկարագրի, թէ Տէր-էգ-Չօրի անապատներուն անանուխ կ'աճի, եւ անանուխին հոտը աշխարհին կը բաւէ, աքսորն ու տարագրութիւնը մահէն վատ են: Այս երգն ալ վերը նշուած երգին յար եւ նման ունի այլ տարբերակներ:

DER ZOR ÇÖLLERİNDE

Der Zor çöllerinde
Naneler biter
Nanenin kokusu
Dünyalara yeter
Anne bu sürgünlük
Ölümden beter.

Տէր-Չօր չէօլլերինսէ
Նանէլէր պիթէր
Նանէնին գոքուսու
Տունեալարա եթէր
Աննէ պու Սիրկիննիլիք
Էօլիւմտէն պէթէր:

Տէր-Չօրի անապատներուն
Անանուխ կ'աճի,
Անանուխին հոտը
Աշխարհին կը բաւէ,
Մայրիկ, այս աքսորը
Մահէն աւելի վթար [վատթար] է¹¹:

* * *

Յաջորդաբար տրուած երկու երգերը կը պատկանին Գրիգորիս Ծ. վարդապետ Պալաքեանի¹² (1879-1934): Ան իր ժողովուրդի հետ ապրած է 1915 թ. ցեղասպանութեան արհաւիրքները եւ կենդանի վկայութիւնները յանձնած է իր «Հայ գողգոթան» երկհատոր գիրքին մէջ: Հետեւաբար Հայոց ցեղասպանութեան ամէնէն մոայլ օրերը վարդ.

11 Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 40:

12 Գրիգորիս Ծ. վարդ. Պալաքեան 1915 ապրիլ 24-ին ձերբակալուած է եւ աքսորուած: Եղած է Այաշի, Չանկըրըի, Չորումի, Թոմարգայի եւ համակեդրոնացման այլ ճամբարները: Բանտարկուած է Կումի-տասի, Է. Ակնունիի, Սիամանյոյի, Ռուբէն Սեակի եւ ուրիշներու հետ: Հրաշքով փրկուած է մահէն գերմանացիի անուան տակ: Պալաքեանի «Հայ Գողգոթան» երկհատոր գիրքը Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան կարեւոր սկզբնաղբիւր է, որ ան կը ներկայացնէ հայ ժողովուրդի ողբերգութեան մանրամասնութիւնները իբրեւ ականատես եւ արհաւիրքէն վերապրող:

Երգի առաջին տունին մէջ անգամ մը եւս կ'արտացոլայ Տէր-էգ-Ջօրի՝ գաղթավայր ըլլալը: Երգին մէջ կը լսուին արձագանգներ վատնուած կեանքերու ցափին, կրած ջարջարանքին, ինչպէս նաեւ խոր բողոքին եւ օսմանեան ու երիտօրրքերու ջարդարարներու հանդէպ ատելութեան.

«Մենք կը քալենք դէպի Ջօր,

Գերեզմանին օրէց օր...»:

Ծ. վարդ. Պալաքեան այս երգը երգած է «Սիրեցի, եարս տարան» երգի եղանակով, որը յօրինած է ֆետայի ու երգահան Մենակը (Գէորգ՝ Եգոր Առստամեան)¹⁵: Կ'երգուի հանդարտօրէն ու նոյնիսկ ողբագին ոճով, որ պարզ ու դիրաւ արտասանելի կը դարձնէ երգը:

ՄԱՀՈՒԱՆ ԹԱՓՕՐԸ ԴԷՊԻ ՋՕՐ

Շարան-շարան թափօրներ,
Աքտրական բիր հայեր,
Մեզ կը տանին դէպի Ջօր.
Հալած-մաշած ամէն օր
Մենք կը մեռնինք տանջանօք,
Բախտէն լքուած անողոր:

Մենք կը քալենք դէպի Ջօր,
Գերեզմանին օրէց օր
Կը մօտենանք վերջապէս,
Ուր կը սպասեն տօթակէզ
Անապատներ անջրդի,
Ուր պիտ մեռնինք անօթի:

Մեր գերեվար զինուորներ
Առեւանգեն մեր կոյսեր,
Մեր մանուկներ կիսամեռ
Դէզով կազմեն բլուրներ,
Իսկ մեր թշուառ հայ մայրեր
Բոկոտն քալեն ամիսներ:

Բայց դուք մի՛ լաք, ո՛վ հայեր,
Մեր արինով օրհնաբեր
Պիտի ծնի Հայաստան,
Ալ չըլլալով հէզ կոխան
Անգութ ոտից վատ թուրքին
Ձեռքը մնանք միշտ գերին:

15 Տե՛ս Աւետիք Իսահակեան, *Հայրուկի երգեր, քանաստեղծութիւններ*, առաջաբանը, ծանօթագրութիւնները, տեքստի պատրաստումը՝ Արիկ Իսահակեանի (Երեւան, «Արեւիկ», 1990), 269:

Աւերակներ մըխացող
Մեր քաղաքներ շէն ու շող,
Լքուած այսօր տէրերէն.
Երբ Հայաստան դարձեալ շէն
Ծըլի ծաղկի օրէց օր,
Թող միշտ յիշուի ՄԱՀՆ Ի ՁՈՒՐ...

Չի մեր արեամբ գնեցինք
Վերածնուած հայրենիք,
Մեր ծով ցաւեր, արցունքներ,
Տառապանքներ ու վըշտեր,
Ու փրկուած Հայաստան
Ըլլայ թող մահարձան:

Այս յոյսերով փակուեցան
Մեր աչքերը յաիտեան,
Մեր ցաւերը անտրտունջ
Խաչը տարինք անմրմունջ,
Խոր վէրքերուն մեր դաժան
Ասոնք եղան բալասան¹⁶:

* * *

1915 թ. Քեսապի շրջանի 6 000 հայերը եւս բռնագաղթի ենթարկուեցան, իսկ 1918 թ. վերջերը հազիւ 2 200 հոգի կրցան իրենց կեանքը ազատել ու վերադառնալ հայրենի տուն:

Քեսապն ալ բնականաբար ունեցած է իր հերոսական ռազմական երգերը՝ յօրինուած տեղական երգիչներու կողմէ տեղական բարբառով: Այդ երգերը կը պատկանին Քեսապի ժողովրդական երգարուեստին՝ պարերգերուն: Նկատի առնելով, որ յաջորդ երգը կը պատկանի Քեսապի երգարուեստին, անհրաժեշտ կը համարինք քանի մը տողով բացատրութիւն տալ երաժշտական այս տեսակին եւ ստորեւ տրուած երգերուն, զորս քաղած ենք անձնապէս Քեսապ ասանի վերջին շար շարող չագալընզցի Ժիրայր Թրթոնեանէ¹⁷:

Պարերգերը կը բաժնուին երեք խումբերու՝ յանկերգ, խաղիկ ու շար: Քեսապի լեզուով՝ «շուօր մը էսիլ» (շար մը ըսել) կամ «շէրիլ» (շարել): Այստեղ տեղին է յիշել նաեւ Սասունի եւ Մշոյ դաշտի մէջ դարերէ ի վեր գոյութիւն ունեցած այս տեսակի երգերը, որոնք կոչուած են «շէր», յօրինելը՝ «շէր կապել»¹⁸:

16 Պալաքեան, *Հայ գողգոթան*, 170-172:

17 Ժիրայր Թրթոնեան շատ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէ թէ՛ իր յիշած եւ թէ՛ իր հիսած երգերով՝ շարերով, խաղիկներով: Ան ինքնին Քեսապի երգարուեստի հանրագիտարան մըն է, այդ իսկ պատճառով շատեր օգտուած են անոր գիտելիքներէն: Այստեղ տեղին է յիշել անոր իւրայատուկ շարերէն մէկը, որ ան ստեղծագործած եւ նուիրած էր Քեսապի ծնունդ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա (Նշան Սարգիսեան) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (1977-1995 թթ.)՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս՝ Գարեգին Բ անունով) այցելութեան ի ծննդավայր:

18 Տե՛ս Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 68-69:

Ըստ Ժիրայր Թրթռեանի՝ բովանդակության եւ ստեղծման պահի տեսակետով շատ տեղւոյն վրայ ստեղծուած, երկտող կամ քառատող տուներով ոտանասուր է, որոնք իրարմէ կախեալ են իմաստով: Շարի հիմնական սկզբունքը յանգն է. քառեակը կամ իրերայաջորդ երկու տողերու յանգը նոյնանման պէտք է ըլլայ: Շարը կը ստեղծուի պատեն առիթի մը, ակնթարթի մը մէջ:

Ահաւասիկ կը ներկայացնենք «Շար Մեծ եղեռնի» ստեղծագործութիւնը, որուն մէջ կը յիշատակուի Տէր-Էգ-Զօրը:

ՇԱՐ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ

Թըփփիէն կը կըտրին գօռը,
Տէրէն զըզմի Տէր Զօրը:

Թուփէն կը կոտրեն ուռը,
Տարին մեզի Տէր Զօրը:

Շէտցին չըրդիւնց մուճուղ՛նէն
Եասսէն¹⁹ քերիցէն միր չուճուղ՛նէն:

Շատցան շուրջի մժեղները,
Ասի նետեցին մեր մանուկները:

Տընիէր դընէն ըզդ՛ույրուօղ՛ը²⁰,
Վառիւք Տիժկիւնցը զպայրուօղ՛ը:

Տանիքը կը փռեն ապարը,
Վառենք տաճիկներուն (թուրքերուն) դրօշակը:

Հէսսիէն կը շինին ըզգէօնտը,
Թըղասնա Տիժկունցը հէօնտը:

Խմորէն կը շինեն գունտը,
Թող անցնի տաճիկներուն (թուրքերուն) հունտը:

Ճիկուրուօն շինին ըզփա
Մէկկուն Էնվերն ու Թալաաթը:

Կացիտով կը շինեն փայտը,
Սատկեցան Էնվերն ու Թալաաթը²¹:

19 Ասի (Որոնդէս) գետը կը մատնանշէ:

20 «Դ՛ույրուօղ» կը նշանակէ «փխրուն քարահանք մը՝ կապոյտ հողով, որով կը ծածկեն տանիքները»:

21 Գաթրճեան, *Հայոց յեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 70:

* * *

Յաջորդ երգը՝ «Յիշեցէք զիս», կը պատկանի գրող, մշակութային եւ կրթական գործիչ Մուշեղ Իշխանի գրիչին, որ յօրինուած է 1964 օգոստոսին:

Մուշեղ Իշխան (Մուշեղ Ճենտերէճեան, 1914-1990) 1915 թ. ընտանիքով արքայազնութեան է Տէր-Զօր: Նախակրթութիւնը ստացած է Սուրիա (Դամասկոս) եւ Կիպրոս: 1935 թ. կ'աւարտէ Պէյրութի ճեմարանը, ուր կը գործէ որպէս հայերէնի դասախօս մինչեւ իր մահը:

Մուշեղ Իշխան մտաւորականի ստեղծագործութեան խորքը կը կազմէ տարագիր հայու պայքարը ուժացման վտանգի դէմ՝ յանուն սեփական դիմագիծի պահպանման, ազգային եւ համամարդկային իտէալներու իրագործման: Անոր բանաստեղծութիւնները տոգորուած են նուրբ քնարականութեամբ ու խոհականութեամբ: Ասոնց լաւագոյն օրինակն է անոր «Տառապանք» քերթուածներու հատորը՝ հրատարակուած 1968 թ.²²:

Յատուկ ուշադրութեան արժանի է մասնագիտութեամբ հոգեբան, դասախօս՝ լոսանճելըսաբանակ (ԱՄՆ) Վիզէն Եագուպեանի 1988 թ. լոյս ընծայած «Պատրանք» ձայներիգը: Վիզէն ձայներիգի երգացանկին մէջ ներառած է «Յիշեցէք զիս»-ը, որուն երաժշտութիւնը յօրինած է նոյնինքը՝ մեկնաբան Վիզէն Եագուպեանը: Այս ձայներիգի եւ յատկապէս «Յիշեցէք զիս» երգին մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ստացած ենք Վիզէն Եագուպեանէ:

«Յիշեցէք զիս» երգը կը նկարագրէ տառապանքն ու արհաւիրքը, ինչպէս նաեւ հարազատօրէն կը ներկայացուի Հայոց ցեղասպանութեան համակեդրոնացման ճամբարներու մանաւանդ վերջին կայանը՝ անապատ Տէր-էգ-Զօրը: Երգին բառերուն մէջ կ'արտացոլուի Տէր-էգ-Զօրի տառապանքն ու դառնութիւնը ճաշակած Մուշեղ Իշխանի՝ մարդկային անարդարութեան, տառապանքի եւ զրկուած իրաւունքներու դէմ պողոկունը:

Այստեղ երգի ընդմէջէն երեւան կ'ելլէ նաեւ Վիզէն Եագուպեանի՝ ցեղասպանութենէն իր բաժինը առած ըլլալուն տառապող վիճակը: Տեղ-տեղ պողոկունով միախառն անոր երգեցողութիւնը ունկնդիրին վերապրիլ կու տայ դառն անցեալը, եւ Մեծ եղէտի պատումային նկարագրութիւնը ամէն ինչ կը յստակացնէ:

ՅԻՇԵՑԷՔ ԶԻՍ

Պիտի բախեմ, պիտի բախեմ այս գիշեր
Երագներու դուռը փակ,
Որ պահ մը գէթ ձեր խիղճերուն հեշտասէր
Խորունկ քունէն արթննաք:

Զէք ճանչնար զիս, ես այն մանչուկն եմ սիրուն,
Որ յոգնասպառ, կիսամերկ,
Անապատին մէջ Տէր Զօրի մտաւ քուն
Եւ չարթնցաւ ալ երբեք:

22 Տե՛ս նոյն տեղը, 151:

Մի սարսափիք կմախակերայ իմ տեսքէս,
Հող չեմ մտած ես բնաւ,
Կը շրջէի դիակներու մէջ այսպէս
Միշտ անօթի ու ծարաւ...

Սովի բուքէն փորս դարձած էր արդէն
Ուտած թմբուկ ու կաշի,
Եւ սրունքներս ալ մերկացած մասնէն՝
Մէյ-մէկ ցպիկ նուագի...

Օրեր անվերջ, կարօտ պատառ մը հացի,
Տեսայ արին, տեսայ մահ,
Քոտտ այծի պէս միայն խոտ ծամեցի,
Խոտն ալ յետոյ չգտայ:

Ծեծը՝ ոչինչ, կը բուժուի վերքը սուրին,
Ոչինչ է վախն իսկ մահուան.
Սարսափելին՝ երբ սովատանջ կը մարին
Փոքրիկ տղաք ինձ նման...

Ոչ զարդ կ'ուզեմ եւ ոչ տաքուկ բրդեղէն,
Կմախքներ միշտ մերկ կ'ըլլան.
Բայց երբ առնէք տաք հացիկներ դուք փուռէն՝
Յիշեցէք զիս անպայման...

Պիտի բախեմ, պիտի բախեմ շարունակ
Մարդոց դռները բոլոր,
Որ ունենայ ամէն մանչուկ, աղջնակ
Կտոր մը հաց ամէն օր²³:

* * *

2006 թուականին Լիբանանի մէջ հրասարակուեցաւ «Silent propaganda» («Լուռ քարոզչութիւն») խորագիրը կրող խտասալիկը, որը նախաձեռնութիւնն էր խումբ մը հայ երիտասարդներու՝ «Ազատ» («Azzad»), «Սուլ-աքթի» («Soul active»), «Սմաք» («Smak»), «Պրոտզ աֆ փրէյ» («Birds of prey»), «Սերուժ» («C-Rouge») եւ այլ խումբերու, որոնց հիմնադիրները լիբանանեան զանազան համալսարաններու մէջ ուսանող հայ երիտասարդներ էին: Այս աշխատանքի հեղինակն է Սեւակ Տէր-Սարգիսեան: Ան խումբ մը համախոհներու հետ հիմնած է «Ազատ» ռոք խումբը:

Վերոնշեալ խտասալիկի յառաջաբանը ունի խօսուն վերնագիր՝ «IT WAS NOT A WAR» («Ասիկա պատերազմ չէր»): Երգացանկը կը բաղկանայ 9 գործերէ, որոնցմէ

23 Նոյն տեղը, 154:

չորրորդը՝ անգլերէն «Տէր Զօր» երգը, կը պատկանի «Ազատ» խումբին, խօսքերու հեղինակը Սեակ Տէր-Սարգիսեանն է, իսկ երաժշտութեանը՝ Շահէ Տէր-Սարգիսեանը: Երգին երաժշտութիւնը հանդարտ է, բայց վերջին կրկներգի բաժինէն առաջ երաժշտութիւնը կ'արագանայ, կարծէք ամբողջ կուտակուած պոռթկումը հոն կը պայթի, չնայած որ երգեցողութիւնը արդէն խորունկ ու ծանր է:

DER ZOR

Hand of destiny completed the plan
Using the force of the filthy hands
Fighting back for our sacred lands
Holding crosses in our hands.

We will be there no more
Memories can make it better for sure
In the desert of Der Zor. (x2)

Lost the faith for a while
Wondering the reason why
A whole people genocide
Incarnated innocent pride.

We will be there no more
Memories can make it better for sure
In the desert of Der Zor. (x2)

We will be there no more
Memories can make it better for sure
In the desert of Der Zor. (x2)²⁴

ՏԷՐ ԶՕՐ

Ճակատագրի ձեռքը ասարտեց ծրագիրը՝
Օգտագործելով ուժը գարշելի ձեռքերուն,
Մեր սուրբ հողերը պաշտպանեցինք՝
Մեր ձեռքը խաչեր գրկեցինք

Մենք այստեղ այլևս չենք ըլլար
Անպայման, յիշողութիւնը ատլի լաւ կը կատարէ
Տէր Զօրի անապատին մէջ

²⁴ Նոյն տեղը, 343-344:

Հաւատքը կորսնցուցինք կարճ ժամանակ՝
Հարց տալով, թէ ինչու
Ամբողջ ժողովուրդ մը ցեղասպանութեան ենթարկուեցաւ,
Մարմնացած անմեղ հայարտութիւն:

Մենք այնտեղ այլեւս չենք ըլլար
Անպայման, յիշողութիւնը ատելի լաւ կը կատարէ
Տէր Զօրի անապատին մէջ

Մենք այնտեղ այլեւս չենք ըլլար
Անպայման, յիշողութիւնը ատելի լաւ կը կատարէ
Տէր Զօրի անապատին մէջ²⁵:

* * *

2009 թ. Հայոց ցեղասպանութեան 94-րդ տարելիցին առիթով Պէյրութի մէջ կազմակերպուած հանդիսութեան մը ընթացքին ներկայացուեցաւ երգչախմբային կատարողութեամբ երգ մը՝ նուիրուած Մեծ եղեռնին:

Երգը կը կրէր «Ապրիլ կրկին» խորագիրը, որուն խօսքերու հեղինակն է Վարդան Թաշճեան, իսկ երաժշտութեանը՝ Զաքար Քէշիշեան:

Նշենք, որ առաջին անգամ կատարուած այս երգը ներկայացուց միացեալ երգչախումբ մը՝ կազմուած վեց երգչախումբերէ՝ «Շնորհալի», «Առաքելոց», «Կոռնկ», «Արմիս», «Գուսան» եւ «Այգ», ղեկավարութեամբ Կարօ Աւետեանի:

Երաժշտութիւնը ծանր կշռոյթով է, եւ այդ ծանրութիւնը հետզհետէ կը պահուի, կարծէք ապրելու համար աւագներու տակէն յարութիւն առնելու պատումն է, որ կը ներկայանայ մեզի: Արդարեւ, կսկծեցուցիչ արարքի նկարագրութիւնը իր հնչական ուժգունութեամբ եւ խօսքերու եղերերգայնութեամբ կը համապատասխանէ եղանակի պատմողական ընթացքին²⁶:

ԱՊՐԻԼ ԿՐԿԻՆ

Հոգույս մէջ կ'ոռնայ Տէր Զօրի քամին, ա...ա...ա...
Խօլ կանչեր կու գան անապատէն, ա...ա...ա...
Աշխարհը կ'երգէ, Գարուն է նորէն,
Այցի կ'երթամ ազգիս շիրիմին:

Միրտս է տխուր, երթս՝ հաստատ,
Արցունք կայ սրտիս, հոգիս է քաջ,
Ծով արեան մէջէն կ'երթամ աննահանջ՝
Փառք երգելով ազգիս նահատակ:

25 Նոյն տեղը, 344:

26 Նոյն տեղը, 223:

Կրկնէրգ.-

Ապրիլ, կրկին ապրիլ,
Ծաղկել է դարձեալ հայոց գարնան նշենին,
Աչքերս յառած շողուն արեւին՝
Ապրիլ կ'ուզեմ, ապրիլ:

Ապրիլ, կրկին ապրիլ,
Ծաղկել է դարձեալ հայոց գարնան նշենին,
Աչքերս յառած Սուրբ Արարատին՝
Ապրիլ կ'ուզեմ, ապրիլ:

Ա՛զգ իմ նահատակ, յաղթեցիր մահուան, ա...ա...ա...
Յաղթական անցար գաղթի ճամբան, ա...ա...ա...
Մէկ միլիոն խաչ էր ազգիս Գողգոթան,
Միլիոն հոգւոյ թռիչք յարութեան:

Ձենք տուր, եղբայր, երգենք միասին,
Քոյր սիրասուն, միացիր մեզ,
Չարթիր, իմ լաօ, զարթիր, սիրելիս,
Չայնը հնչեց տուն վերադարձի:

Կրկնէրգ.-

Ապրիլ, կրկին ապրիլ,
Ծաղկել է դարձեալ հայոց գարնան նշենին,
Աչքերս յառած շողուն արեւին՝
Ապրիլ կ'ուզեմ, ապրիլ:

Ապրիլ, կրկին ապրիլ,
Ծաղկել է դարձեալ հայոց գարնան նշենին,
Աչքերս յառած Սուրբ Արարատին՝
Ապրիլ կ'ուզեմ, ապրիլ:

Ապրիլ, կրկին ապրիլ,
Ծաղկել է դարձեալ հայոց գարնան նշենին,
Աչքերս յառած Սուրբ Արարատին՝ ապրիլ կ'ուզեմ,
Ապրիլ կ'ուզեմ, ապրիլ²⁷:

* * *

Հայոց ցեղասպանութեան ականատես վկայարաններէն է նաեւ բոլորիս քաջ ծանօթ Եփրատ գետը: Նկատի առնելով, որ Հայոց ցեղասպանութեան նիւթը արծարծող

27 Նոյն տեղը, 223-224:

ամենն ցայտուն քանի մը բառերէն մէկն է «Եփրատ»-ը, արդարեւ խիստ արժեւորելով գետի կարեւորութիւնը՝ կը պարզաբանենք անոր աշխարհագրական եւ պատմական առանձնայատկութիւնը հայոց պատմութեան մէջ:

Եփրատ գետը սկիզբ կ'առնէ Առաջաօր Ասիայի Հայկական լեռնաշխարհէն: Երկու ճիւղերը (Արեւմտեան Եփրատ եւ Արեւելեան Եփրատ կամ Արածանի) կը միախառնուին Խարբերդի դաշտին մէջ, կը կազմեն մայր գետը, որ, հոսելով հարաւ՝ Միջագետքի հարթավայրը, կը միանայ Տիգրիսին՝ կազմելով Շաթ ալ-Արապ գետը, եւ կը թափի Պարսից ծոց: Այս գետը տխուր համբաւ ունի հայոց պատմութեան մէջ²⁸:

1895-1896 եւ 1915-1916 թթ. Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերու զանգուածային կոտորածներու ժամանակ քաղաքակիրթ աշխարհէն ցեղասպանութեան տարողութիւնը թաքցնելու համար, ինչպէս նաեւ չկրնալով անհամար զոհերը յանձնել հողին՝ թուրք ջարդարարները յաճախ դիակները նետած են գետերը, առաջին հերթին՝ Եփրատ: 1895 թ. դեկտեմբերին Խարբերդի դաշտի հայկական գիւղերու մէջ համիտական գունդի մը դաժան ջարդէն ու անարգանքէն ազատուելու համար բազմաթիւ կանայք նետուած են Եփրատ²⁹:

1896 թ. սեպտեմբերին Ակն քաղաքի մէջ սուրի քաշուած մօտ 2 հազար հայերու դիակները թուրքերը նետած են Եփրատի մէջ: Ակնատեսները այդ դիակներուն հանդիպած են Ակնէն 40-50 մղոն հեռաւորութեան վրայ: Թերճանի³⁰ գաւառի 18 հայկական գիւղերու բնակիչներէն կազմուած կարաւանը կոտորուած եւ նետուած է Եփրատ 1915 թ. մայիսի առաջին կէսին: Օգոստոսին Մարաշէն հարաւ-արեւելք բռնագաղթեցուած հայերու զգալի մասը եւս հեղձամահ է եղած Արեւելեան Եփրատի մէջ: Օգոստոսի 6-ին Ուրֆա փոխադրելու պատրուակով Մալաթիոյ Բեսնէ գիւղէն տեղահանուած 1 800 մարդ խեղդամահ եղած է Եփրատի մէջ: Գերմանացի ականատեսի վկայութեամբ՝ այդ օրերուն Եփրատով քշուած հազարաւոր դիակներ ափ նետուելով կը դառնային գիշատիչներու կեր: 1915 թ. ամառը Եփրատի ջուրերուն յանձնուած են բազմաթիւ տարագիրներ Կ.Պոլսէն, Հոռոսէն, Նիկոմեոսիայէն, Իտոնիայէն, Կեսարիայէն, Պարտիզակէն եւ այլ վայրերէն: Սակայն Եփրատի մէջ իրենց մահկանացուն կնքած են հիմնականին մէջ Էրզրումի, Բաբերդի, Երզնկայի, Ակնի, Խարբերդի եւ Մշոյ դաշտի հայերը: Ակնատեսներու վկայութեամբ, 1915 թ. յունիսին Երզնկայէն ոչ հեռու՝ Կամախ-Պողազ վայրը, գետն անցնելով, այնքան մարդ նետուած է ջուրը, որ կամուրջի տակ առաջացած է խցում, որուն պատճառով Եփրատ դուրս եկած է ափերէն եւ արեան գոյն ստացած: Տէր-էզ-Չօր գաղթակայաններէն բազմաթիւ հայուհիներ դիմած են անձնասպանութեան՝ մանուկներու հետ նետուելով Եփրատ: Յայտնի են դէպքեր, երբ Եփրատ դիակներ հասցուցած է մինչեւ Պարսից ծոց: 1915 թ. ամառը դիակներու թիւը Եփրատի մէջ այնքան աճած է, եւ այդ զարհուրելի երեւոյթը այնպիսի զայրոյթ առաջացուցած է Եփրատ եւ Տիգրիս գետերու աւազանը ապրող արաբներու, քիւրտներու, Երուսալի առաջադէմ հասարակայնութեան, նոյնիսկ թուրք հոգեւորականներու շարքերուն մէջ, որ երիտթրքական կառավարութիւնը հարկադրուած ցուցմունք տուած

28 Տե՛ս նոյն տեղը, 134:

29 Տե՛ս նոյն տեղը:

30 Երզնկայի (այժմ՝ Էրզինճան) շրջանը, այժմ՝ Մամախաթուն:

է Տիարպէքիի, Խարբերդի, Ուրֆայի եւ Տէր-էզ-Չօրի նահանգապետներուն, որ անոնք արգիլեն սպանուածներու դիակները գետը լեցնել եւ կարգադրեն բոլորին թաղել³¹:

Մօտաւոր հաշուարկներով՝ Եփրատի մէջ խեղդամահ եղած է 55-60 հազար հայ³²:

Ահաասիկ թէ ինչու Եփրատ գետը կը ներկայանայ հայոց պատմութեան մէջ յուզումնալից դիտանկիւնէ՝ հակառակ իր բնական հոսանքին, ջրառատ ըլլալուն:

* * *

Յատուկ ուշադրութեան արժանի է ժողովրդային մեծ ճանաչում գտած «Աքսորի երգ» վերնագիրը կրող ցաւոտ, յուզիչ եւ ազդեցիկ երգը, որ արեւի յայտնի է առաջին տողով՝ «Հալածուած ենք Հայաստանի լեռներէն»:

Չկայ հայ մը, յատկապէս՝ Սփիւռքի տարածքին, որ երգած կամ լսած չըլլայ այս երգը, նաեւ չափազանցած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, որ հայ մը մանկութեանը տարիներուն Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանին տեղի ունեցած հայկական կոտորածներուն եւ Եփրատին առաջին անգամ կը ծանօթանայ «Աքսորի երգ»-ով, ինչպիսին էր պարագան մեր եւ մեր նախորդ սերունդներուն: Նշուած այս իրողութեան քաջածանօթ ըլլալնուս համար ուզեցինք պրպտել եւ տեղեկութիւն հաւաքել երգի ինքնութեան եւ ծնունդի մասին:

Մեր աշխատութեան ընթացքին բարեբախտաբար կրցանք փոքր տեղեկութիւն մը ձեռք ձգել: Նախ 25 դեկտեմբեր 1919 թ. Պոսթընի մէջ լոյս տեսած Յ. Գ. Պէրպէրեանի «Ընդարձակ գրպանի երգարան»-ի 267-րդ էջին մէջ կը հանդիպինք «Աքսորի երգեր» խորագրով, ապա՝ բնատուր յիշողութիւններու եւ հօրս տուեալներուն: Բնական տարիներ յետոյ դիմած եմ նաեւ երկու հօրաքոյրներուս (Ալիս եւ Սանդուխտ), որոնք քաջատեղեակ էին այս երգին իրենց մօրմէն (Արուսեակ Գաթրճեան, 1905-1964): Անոնք կը յիշեն իրենց մօր պատմածը՝ մանկութիւնը, ծննդավայրէն (Այնթապ) տարագրութիւնը եւ այլն: Այդ յուշերէն մէկը իրենց մօրը երգած «Աքսորի երգ»-ն է, որ սորված է ծննդավայրի վարժարանը մօտաւորապէս ջարդի օրերուն:

Դժբախտաբար, երգին հեղինակը մեզի համար կը մնայ անյայտ, սակայն վերոնշեալ աղբիւրներու յայտնաբերած փաստերուն հիման վրայ կը հաստատենք, որ իրագործուած հայկական կոտորածներուն, ջարդերուն եւ ցեղային սպանդներուն մասին պատմողական բնոյթ ունեցող «Հալածուած ենք Հայաստանի լեռներէն» երգը գրուած է Հայոց ցեղասպանութեան օրերուն:

Հայոց արհաւիրքը ապրողներու կողմէ գրուած «Աքսորի երգ»-ը այդ ճամբան քալողներու նուէր երգ մը չէ լոկ, այլ երգ մըն է՝ պատմութեան մէջ արձանագրուելիք այդ օրերու՝ իրենց մերկութեամբ ու պատահարներով, որոնք պատճառ դարձան հայ ժողովուրդի զաւակներուն ոչնչացումին, գաղթին, որոնցմէ քիչեր հազիւ կրցան փրկել իրենց կեանքը:

Ստորեւ տրուած երգին մէջ կը բացատրուի, որ հայոց լեռները պաշարուեցան թրքական զօրքի կողմէ, հազարաւոր անմեղներ սուրի քաշուելով նահատակուեցան, ոմանք, քալելով կիզիչ արեւուն տակ դէպի Սուրիոյ անապատները, քշուեցան առանց ջուրի ու

31 Տե՛ս նոյն տեղը, 134-135:

32 Տե՛ս նոյն տեղը, 135:

հացի, ճաշակեցին կեանքի դաժանութիւնը: Հոն կը տեսնենք իրականութիւնը՝ առանց այլափոխումի. իրենց պատիւը փրկող կոյս աղջիկներ, որոնք իրենք գիրենք Եփրատ գետը նետեցին (1895-1896 թթ. սկսած ջարդերէն արդէն սախաղէպը կար, օրինակ՝ Խարբերդի կանայք), մորթուած մանուկներ, անտէր, անմխիթար, որբացած զաւակներ, այրիացած կիներ, եւ խելագարած ամբողջ ժողովուրդ մը, անտեղեակ եղածներէն, իր ետին կը թողու արեամբ հեղեղուած, ածխացած հայրական օճախը եւ ցուպը ձեռքին կ'իյնայ արքայի ճամբան՝ «քիչ ետք իրեն ինչ պիտի պատահի» հարցականով:

Երգի բառերուն եւ երաժշտութեան հեղինակը յայտնի չէ մեզի, սակայն այն մշակած եւ դաշնաւորած է տաղանդաւոր երաժշտագէտ, յօրինող, դաշնաւորող, նուագող եւ խորհրդատու Ալեքսան Մնակեան:

«Հալածուած ենք Հայաստանի լեռներէն» երգը ստեղծուած ու կազմաւորուած է հայ ժողովրդական քնարական երգերու կայուն արտայայտչամիջոցներու, խորհրդանիշներու, կառուցուածքային ու բանաստեղծական տողերու հանգաւորման եղանակներու ու ձևերու օգտագործմամբ: Ուստի երգը հանդարտ է, յուզիչ ու տպաւորիչ, որ տարիներ շարունակ հազարաւոր սիրտեր տաղած է³³:

ԱՔՍՈՐԻ ԵՐԳ

Հալածուած ենք Հայաստանի լեռներէն,
Ո՛վ չի վախնար հուրով-սուրով մեռնելէն.
Դար ու սարեր անցանք, դադար չունեցանք,
Դիակներէն անցանք, արցունք չունեցանք:

Արեւին տակ մեռնիլն, Աստուած իմ, վատ է,
Պուտ մը ջուրի մեր շրթունքը կարօտ է...
Մանուկները կուրծքերուն վրայ մորթեցին,
Հորերուն մէջ ողջ մայրերը լեցուցին...

Ո՛ր է, մայրիկ, ո՞ր է իմին հայրիկը,
Զեն գիտեր, որ վատ է թուրքին դանակը:
Ո՛ր է, մայրիկ, ո՞ր է անոր դիակը,
Արցունքն իջաւ մինչեւ սրտիս յատակը:

Կոյս աղջիկներ իրարու ձեռք բռնեցին,
Իրենք գիրենք Եփրատ գետը նետեցին,
Երկու օր վերջն ալ խեղճ մայրերուն գիտցուցին,
Խեղճ մայրերն ալ անմխիթար մնացին:

Մոխիր դարձան մեր պատուական տուները,
Արիւններով ներկուեցան քարերը³⁴:

33 Տե՛ս նոյն տեղը, 94:

34 *Յեղափոխական եւ ժողովրդային երգեր* (Պէլյուրթ, 1972), 119:

«Աքսորի երգ»-ը Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակաշրջանին ապրիլեան երգերու բնագաւառին մէջ առաջիններէն է, որոնք մանրամասն կը նկարագրեն ապրուած օրերու արհաւիրքը, որուն գոհ գնաց հայ ժողովուրդը: «Աքսորի երգ»-ը իր էութեամբ աննախընթաց յուզումի ալիք մը կը խտովէ, եւ ունկնդիրը երգի միջոցով կը ծանօթանայ հայ ազգին կրած տառապանքին ու ցեղասպաշտ թուրքի իրականացրած կոտորածին: Հեղինակը կ'արտացոլացնէ իր հոգեկան հարազատ աշխարհը, մեզի կը բերէ արցունք, տառապանք, պատուախնդիր կեցուածք, մէկ խօսքով՝ հայոյ վիճակը կը ներկայացնէ խոր ու առինքնող թրթռացումներով, հայ սիրտի տրոփով: «Աքսորի երգ»-ը, ստեղծուած ըլլալով գերագանցապէս 1915 թուականի Հայոց ցեղասպանութեան արինահեղ ջարդերու ու կոտորածներու ազդեցութեամբ, կը նկարագրէ Արեւմտահայաստանէն բռնագաղթի ու քսորի ենթարկուած հայերու ընդհանուր մարդկային ու քաղաքական կացութիւնը, կ'արտացոլացնէ քսորի ճամբուն շարք մը էական կողմերը, այս կամ այն չափով կ'անդրադառնայ քսորի հետեւանքներուն:

* * *

Ակամայ հազարաւոր հայ կեանքեր խլած ըլլալուն համար է, որ Եփրատ գետը բազմաթիւ արուեստագէտներու ու յատկապէս երգ-երաժշտութիւն ստեղծագործողներու նիւթ դարձած է:

Մեծատաղանդ, աշուղական եւ ժողովրդական երգերու վարպետ, Հալէպի ծնունդ Լեւոն Գաթրճեան առաջիններէն մէկն է, որ հայերէն հեղինակած եւ երգած է Եփրատ գետին նուիրուած «Եփրատի արտասուքը» երգը, որ կ'արտացոլէ Հայոց ցեղասպանութեան իրողութիւնը եւ հոն կը ներկայացնէ Եփրատ գետի ականատեսի վկայութիւնը:

Հեղինակը Եփրատ գետի հետ երկխօսութեան մէջ կը մտնէ եւ կը նկարագրէ հայոյ ապրած ողբերգութիւնը, հայ բալիկներու թաւալումը գետին մէջ, կոյսերու առեւանգումը եւ այլ սրտաճմլիկ տեսարաններ:

Լեւոն Գաթրճեանի մեկնաբանութիւնը կը լսենք ջինջ հնչողութեամբ, մաքրամաքուր եւ անմրցելի, քանդակագործեալ առոգանութեամբ, որոնցմով ան կը յաջողի խօսք եւ երաժշտութիւն ներարկել մեր էութեան մէջ: Լեւոն, ինչպէս միշտ, հոս եւս պատգամ ունեցող քերթող-երգողն է: Հոս հայրենասիրական շունչն ու ոգին համարկուած են աշուղականին: Այստեղ ի յայտ կու գայ նուագախումբին առաջարկած աշուղագուսանական նուագին ընկերակցութիւնը, որ մասամբ մեղմած է խօսքերուն պոռթկումային խոյանքը³⁵:

ԵՓՐԱՏԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ

Ո՞ր է շուրջդ, ու միայն
Հեծեծանքներ Եփրատին
Կ'արձագանգեն դաշտերուն մէջ
Ողբերգութեան դառնագին:

35 Տե՛ս Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 135:

Կրկներգ.

Պատմէ՛, Եփրանտ, երգէ՛, խօսէ՛,
Չառակներուդ անմխիթար
Ափերուդ մէջ, թէ ինչպէս
Բալիկներդ կը թառալեն:

Բայց կը յուզուիս, Եփրանտ,
Դու ինչո՞ւ կը փախչիս քո մայր հողէն,
Քու աղէխարշ արտասուքդ
Դու ինչո՞ւ կը խեղդես ողորմածին:

Կրկներգ.

Այդ դողերէն արիւններով
Կուրծքը ծոռին, ճի, կը դողայ,
Մենակ եմ ես, որք, միմիայն
Հեծեծանքներ Եփրատին:

Լսէ՛, Եփրանտ, հերիք յուզուիս,
Մեր ապրիլեան քսանչորսին
Գարուններէն շող մը բեր ինձ,
Երգ մը բեր ինձ հայ կոունկի:

Կրկներգ.

Ոսկէ ժաման փետուրներէն
Չարդ մը բեր ինձ, կ'ուզեմ այսօր
Մեր նահատակ սերունդներուն
Ես զարդարեմ կուրծքը հօօր:

Արդեօք արարատեան մեղայնամիտ
Դաշտերուն մէջ ծաղիկ չկամր,
Մեր ապրիլեան ծաղիկներէն
Վարդ մը չկամր: Կար, կար, անի կը գոռար:

Կրկներգ.

Կար կոտորած, աւեր, աւանդ,
Դիեր, զանկեր, անի, կոտորած,
Մենակ եմ ես, որք, միմիայն
Հեծեծանքներ Եփրատին:

Դաշտերուն մէջ ան կը ձայնէր,
Ա՛խ, կոտորած, կոտորած³⁶:

36 Նոյն տեղը, 135-136:

* * *

Յաջորդ երգը՝ «Եփրատ»-ը, կը պատկանի հայրենի «Ոստան հայոց» ոռոգ խումբին: Երգին եւ խումբին մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ քաղելու համար տեսակցութիւն մը ունեցանք «Ոստան հայոց» խումբի անդամ Արեգ Նազարեանի հետ, որ սիրայօժար պատասխանեց մեր բոլոր հարցումներուն:

1986-1991 թթ. խումբը իր ստեղծագործութիւններու կարգին հեղինակած է «Չարթիր, որդեանկ» խորագիրը կրող ձայներիզը: Այդ ձայներիզին մէջ ներառուած է «Եփրատ» երգը, որ կը խօսի Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին հայերու դիակներու եւ անոնց արեամբ յեղեղուած Եփրատ գետի մասին:

Երգին քանի մը տողերը առնուած են այլ երգէ մը, սակայն անոր վերամշակուած կամ նոր բառերու հեղինակներն են խումբին երկու անդամներ՝ Արեգ Նազարեան եւ Յովհաննէս Կուրդիւնեան, իսկ երաժշտութիւնը կը պատկանի Արեգ Նազարեանի:

«Եփրատ» երգը ընթացք կ'առնէ երաժշտական բաւականին խորհրդաւոր մուտքով մը՝ ունկնդիրը լաւապէս տպաւորելու եւ յատկապէս Եփրատի պատմութեան եղելոյթը ներկայացնելու համար: Ապա յամբօրէն անոր կը միանայ ոռոգ երաժշտական ծանր կշռոյթը:

Երգի կիսուն ժամացուցային երկար թքթքացող ձայն մը գոյութիւն ունի, կարծէք ըսել կ'ուզեն, որ «ժամանակը հասաւ սպանուելու...»³⁷:

ԵՓՐԱՏ

Սասուն նստեր անտէր կու լար,
Անպերն ալ մէջ կը սգան, կը սգան,
Տուման կապեց մեր աշխարհ,
Երբ իմացան սեւ խապար, սեւ խապար,
Սասուն նստեր անտէր կու լար:

Կրկ.
Սասնայ սարերն են միշտ անյողդողդ,
Հայ վա՛մխ, հայ վա՛մխ, գերի՛ Սասուն,
Սասնայ ձորերն են միշտ արիւնտտ,
Հայ վա՛մխ, հայ վա՛մխ, գերի՛ Սասուն:

Եփրա՛տ Հայոց, ջրերդ ի վար
Մարմիններն են կոյսերի անաղարտ,
Շառաչդ, որ կը ցնցէր մեր հող,
Դարձել է երկնահող, սեւ մի ողբ,
Եփրա՛տ, մնացիր անտէր ու որբ:

37 Նոյն տեղը, 178:

Կրկ.

Եփրատ, ժամանակ կար՝ ալիքներդ էին
Խենթ քրքիջով երգում սէր,
Եփրատ, նրբ պիտի դու շնչես ազատ,
Եւ կատարուն մեր յոյսեր³⁸:

* * *

Հայոց ցեղասպանութեան նիւթը իւրայատուկ դրոշմ ունի դասական երաժշտութեան մէջ՝ իր բոլոր ոճերով՝ քամերային, սիմֆոնիք, խմբերգային, գործիքային-համերգային, օրաթորիալ եւ երաժշտաբեմական երկերէն սկսեալ³⁹:

Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութեանը երաժշտութեան վրայ եւ անոր ընդմէջէն արտացոլմանը, կարելի է ըսել, յատկապէս դասական երաժշտութեան բնագաւառին մէջ հաւանաբար առաջին արձագանգողը եղած է Լեւոն Սիմոնեան(ց)ը:

Լեւոն Արսեմի (Արութիւն) Սիմոնեան(ց) հեղինակած է «Беженецъ»⁴⁰ («Գաղթական») խորագիրը կրող գործը վալս դաշնամուրի համար:

«Պեժենեց» գործին արխիւային տեղեկութիւնը յայտնաբերած է հեղինակին եղբորորդին՝ Եղենի Սիմոնեանը, Հայոց ցեղասպանութեան 86-րդ տարելիցին: Մենք ալ մեր հետազօտական աշխատանքի ընթացքին կրցանք ձեռք ձգել այն Հայոց ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտի արխիւանոցէն:

Լեւոն Սիմոնեան(ց) ծնած է 1887 թ. Գանձակ (Ելիզաւետապոլ): Անոր ընտանիքի անդամները եւ յաջորդական սերունդները եղած են երաժշտական մասնագիտութեամբ անձեր: 1919 թ. ընտանիքին հետ Պաքուէն փախած է Թիֆլիս, ապա՝ Մոսկուա, ուր մահացած է 13 փետրուար 1984 թ.: «Պեժենեց» ստեղծագործութիւնը հրատարակուած է 1915 թ. Ռուսաստանի Ռ-ոսթով քաղաքը: Պրակի կողքին վրայ գետեղուած է նկար մը, իսկ միջուկը՝ երկը, ձայնանիշերով է: Լեւոն Սիմոնեան(ց) այս գործը ստեղծած է 28 տարեկանին 3 ամսուան ընթացքին:

«Պեժենեց» ստեղծագործութիւնը նուիրուած է 1915 թուականի «պատերազմի զոհերուն» յիշատակին: Այստեղ անմիջապէս կ'ուզենք ընդգծել խիստ կարեւոր յայտնաբերում մը: 1915 թ., երբ տակաւին չէր ճշդուած ու յայտնաբերուած «ցեղասպանութիւն» եզրը, Լեւոն Սիմոնեան(ց) կը դժուարանար, թէ այդ օրերու պատահարներուն, եղեռնին, արհաւիրքին, այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանութեան, ինչ անուն կրնար տալ, որպէսզի իր գործը նուիրէր այդ օրերուն կոտորուած հայերուն: Վերջապէս յանգած է այն որոշումին, թէ «Պատերազմի զոհերը» կրնայ կոչել: Ուստի անոր պրակին վրայ կը կարդանք «Նուիրուած պատերազմի զոհերուն. ՊԵՇԵՆԵՑ» վերտառութիւնը:

Ձայնանիշերը երբ կարդանք, արդէն կը զգանք այդ օրերուն կատարուած ողբերգութիւնը: Լեւոն ըստ իր մտայղացումին կը նկարագրէ: Հայ կին մը իր երեք երեխաներով ոտաբոյսիկ, ցնցոտիներու մէջ կը փախչի լեռներու անցքերէ՝ ազատելու համար

38 Նոյն տեղը:

39 Տե՛ս նոյն տեղը, 369:

40 Լեւոն Արսեմի Սիմոնեան(ց)ի երկի վերնագիրը 1915 թ. իր հրատարակած պրակին վրայ գրուած է հին ռուսերէնով:

իրենց կեանքը. անոնց դէմքերէն կը կարդացուին ոչ միայն յուսալատութիւնն ու անե-
լիութիւնը, այլ նաեւ գանոնք մտահոգող միակ հարցը՝ ուրկէ՞ կու գան եւ ո՞ր պիտի եր-
թան: Այս անպատմելի բախտը միայն Լեւոն Միմոնեան(ց)ի ընտանիքը չէր, որ ճաշա-
կեց, այլ շատ ու շատ հայեր: Այս դժոխային կեանքը իր արհաւիրքային խորաթափանց
յոյզերով է, որ կը յայտնուի «Պեժենեց» ստեղծագործութեան մէջ:

«Պեժենեց» ստեղծագործութիւնը որոշ չէ, թէ ո՞ր նուագուած է, սակայն, ըստ Լեւո-
նի քրոջ, առաջին անգամ Ղրիմի այգիի մը մէջ առիթով մը փողերային նուագախումբի
կողմէ նուագուած է⁴¹:

* * *

Տարագրութեան օրերը ապրած եւ անոնց աստիճանները իր յիշողութեան մէջ միշտ
վառ պահած էր երգահան Համբարձում Պերպլերեան (1905-1999): Ատանայի մէջ ծնած
եւ մեծ հօր քով պատսպարուած էր տասը տարեկան Հ. Պերպլերեան, երբ թուրքերը օր
մը եկան, 72 հարազատներու կոնակները պարաններով իրարու կապեցին ու սուին-
ներու ստուերի տակ քալել տուին դէպի անապատ: Ճամբու ընթացքին Համբարձումի
մեծ եղբայրը լալահառաչ կ'ըսէր. «- Համբարձում, դուն քիչ մը կողքով ինծի կպած
քալէ, Համբարձում, կծկուէ, գուցէ գնդակը քեզի չդպնայ»⁴²: Անտեղեակ էր մանուկը
սարսափելի եղելութենէն:

Շեռոն կ'երեւան Եփրատ գետը, Եփրատի ափին զարնուող անմեղ մեղաւորներ:
Անշնչացած մարդոց թուլացած շղթան գետին տապալեցաւ, եւ մանուկն ալ ինկաւ, բայց
ան կը մտածէր. «Զարնուեցանք: Բայց ես ինչո՞ւ չեմ մեռած, ինչո՞ւ կը զգամ. հա, կ'ե-
րեւի դեռ տաք եմ, հիմա պիտի մեռնիմ»⁴³: Գնդակահարուած շղթային մօտէն կ'անց-
նէին դահիճները՝ սուինները մխրճելով անշնչացած մարմիններուն մէջ ստուգելով, որ
կենդանի մէկը մնացած չըլլայ: Համբարձումը գիշերը վիրաւոր, պարանով կապուած
վիճակի մէջ ոտքի կ'ելլէ, կը ձերբազատուի պարանէն եւ կը բացագանչէ. «Մայրիկ,
Հայրիկ...»⁴⁴, բայց, աստի, բոլորն ալ սպաննուած էին Եփրատի եզերքը:

Յետոյ, երբ Հալէպի ամերիկեան որբանոցէն որբերը կը տանէին Թուրքիա՝ ազգու-
րացնելու, ան արագընթաց քալուածքով ինքզինք նետեց Սուրիոյ անապատը:

Մահին այսքան մօտ եղած Համբարձում Պերպլերեանի կրած սեւ օրերու ազդեցու-
թիւնը յետագային անկասկածօրէն ծնունդ պիտի տար անոր ստեղծագործութեան՝
սիմֆոնիք եւ վոգալ-սիմֆոնիք «Requiem Aeternam»-ին (Կոմիտասի յիշատակին՝ Եղիշէ
Չարենցի պոէմին հիման վրայ), քանի որ աղէտներէն հրաշքով ազատած՝ սուիններու,
գնդակներու, հրդեհներու (Իզմիր վառուած օրերուն) ոլորուն ճամբաներով իրեն հետ
տարած էր երկու բան՝ ոսկեղէն երազներու մէջ փայփայուած հայրենիքի սէրն ու լուսե-
ղէն կրակով բոցավառուող երաժշտութեան հուրը: Պերպլերեան այս ամէնն է, որ պիտի
արտացոլէր իր երկին մէջ⁴⁵:

41 Տե՛ս Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 369-371:

42 Յիցիլիա Բրուտեան, *Սփիւռքի հայ երաժիշկները* (Երեւան, «Հայաստան», 1968), 498:

43 Նոյն տեղը, էջ 499:

44 Նոյն տեղը:

45 Տե՛ս Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 381-382:

* * *

1970-ականներու վերջափուլին երեւան ելաւ հայ երգահաններու սերունդ մը, որ, ազդուած ազգային երաժշտութենէն, սփռեց նոր ոգի, նոր շունչ: Այդ սերունդին կը պատկանի Աթէնքի ծնունդ Յարութիւն Տելլալեան (1937-1990):

Տելլալեան ունի հայկական ջարդերու գոհերու յիշատակին նուիրուած «Death» («Մահ») սիմֆոնիք բանաստեղծութիւնը (1978), «A Monument to the Martyrs» («Յուշարձան եղեռնի նահատակներուն») քանթատ-ներուիենը (1984, խօսք՝ Կոստան Զարեանի, երաժշտութիւն՝ Ժորժ Կառվարենցի), «Requiem-Irionfall»՝ երգեհոնի համար (1984), «Տոպաֆոնո» դաշնամուրի եւ քամերային նուագախումբի համերգը (1987), «Dedication to Komitas» («Նուիրում Կոմիտասին») դաշնամուրային սոնատը (1982)⁴⁶:

Տելլալեանի զգացումներու շարժիչն են յաւերժական փիլիսոփայական նիւթերը՝ Մեծ եղեռնի կրակը միշտ վառ մնալով անոր սիրտին ու յիշողութեան մէջ: «Նուիրում Կոմիտասին» գործն իր իւրայատուկ տեղն ունի հայ դաշնամուրային երաժշտութեան մէջ իր ինքնատիպ մտայղացումով, արտայայտուած ազգային վառ երաժշտալեզուով եւ արդիական խիստ բնոյթով՝ բողոքի, հատուցման կանչի:

Յարութիւն Տելլալեանին կը պատկանի «Լռութեան ըօպէ» խմբերգը (1986), որ գրուած է ա քարեկա խառն երգչախումբի համար: Այս գործը նոյնպէս նուիրուած է սուրիական անապատներու անծայրածիր ամայութեան, յատկապէս Տէր-էգ-Զօրի անապատներուն մէջ նահատակուած հայերու յիշատակին: Այս գործին համար գրական հիմք ծառայած են Գէորգ Կառվարենցի (1892-1946) «Գերեզմանի ծաղիկներ», «Որբերը» (գրուած 1919 թ.) եւ Կոստան Զարեանի (1885-1969) «Առաւօտ» բանաստեղծութիւնները: «Լռութեան ըօպէ»-ին մէջ նոյնպէս կը տեսնենք Տելլալեանի խորհրդատր եւ խորաթափանց զգացումները արտայայտող երանգներ: Երաժշտագէտ Թամար Յովհաննէսեան Յարութիւն Տելլալեանի նուիրած գիրքին մէջ մանրամասն կ'անդրադառնայ «Լռութեան ըօպէ»-ին, եւ, Տելլալեանի մէջ արթնցնելով ազգային յիշողութիւն, երեակայութեան մէջ կը յառնեն հայ ժողովուրդի ճակատագրին ամենաողբերգական դրուագներէն Տէր-էգ-Զօրի անապատի մէջ կատարուած հրէշաւոր եղեռնագործութեան պատկերները⁴⁷:

Ստորեւ կը ներկայացնենք «Լռութեան ըօպէ» խմբերգի հիմք ծառայած Գէորգ Կառվարենցի «Որբերը» բանաստեղծութիւնը:

ՈՐԲԵՐԸ

Ժամուն բակին՝
Եղբայրագին
Առընթեր,
Մեծ ու պզտիկ
Ծալապատիկ
Են նստեր:

46 Տե՛ս նոյն տեղը, 377:

47 Տե՛ս Թամար Յովհաննէսեան, *Յարութիւն Տելլալեան. կեանքի եւ սրբեցնողութեան ուրուագիծ* (Երեւան, 1992), 61:

Աազներէն
Եկածներ են
Անոնք հոս.
Հիւր են եկեր,
Ոնկին վերքեր
Ուղահոս:

Անոնց այլայլ,
Գերամըռայլ
Ճակտին վրայ
Դեռ հողմը հին
Անապատին
Կը սուրայ...

Կորսւածներ,-
Կորսւածներ
Սեւ Դաւէն,
Աղջիկ ու մանչ՝
Յեղին կանանչ
Ապաւէն...

Թշնամին ժիտ
Անոնց վըճիտ
Թուշերուն
Հիւսեր է դրոշմն
Իր անողորմ
Փուշերուն:

Բիծեր կապոյտ,
Վիհեր՝ անքոյթ
Յաւերժի,
Որոնց վերեւ
Մէկ մէկ արեւ
Վըրէժի...

Չեն բարբառիր,
Լոկ անյարիր
Կը նային
Սեւ ու խըռով
Աչուրներով
Երկնային:

Ու կը տոկան,-
Ու կը խոկան,
Կը խոկան,
Թէ երբ պիտի
Լուսամիթթի
Ապագան⁴⁸...

* * *

Մեր ուսումնասիրության մաս կը կազմէ նաեւ թաքուն պահուած Չոմախլու գիւղին պատմութիւնը, որ կը ներկայացնէ Նիւ Ճըրզի (Մ. Նահանգներ) ծնած, ճազ (jazz) երաժշտութիւն ուսած եւ դպրոցական ճազ խումբերուն իր մասնակցութիւնը բերած թմբկահար (Տրամպ) Կրէկ Պենտեան (Gregg Bendian, ծն. 1963 թ.):

Պենտեան 1984-էն սկսած է իր երաժշտութիւնը ներկայացնել «Կրէկ Պենտեան ծրագիր» անունով: Ան կը նուագէ անուանի երաժիշտներու հետ:

Կրէկ Պենտեանի 1996 թ. լոյս ընծայած ձայնասկաւառակը կը կրէ «Կրէկ Պենտեան ծրագիր» խորագիրը: Կրկնորդը կ'ընդգրկէ վեց ստեղծագործութիւն, որոն երրորդ երաժշտական կտորը կը կրէ «After Chomaklou was a desert. Threnody to the Victims of the Armenian Genocide» («Չոմախլուն անապատ դառնալէ ետք. ողբ Հայոց ցեղասպանության նահատակներուն») խորագիրը:

Չոմախլուն կը գտնուի հայկական Կեսարիոյ (այժմ՝ Թուրքիոյ Քայսերի նահանգի վարչական կեդրոնը) շրջանի համանուն գաւառին մէջ: Էվերէկ գիւղաքաղաքի կողքին պզտիկ գիւղ մըն էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրէին ունեցած է 282 տուն (1750 շունչ) հայ բնակիչ: Անոնք կը գրադէին անասնապահութեամբ, երկրագործութեամբ եւ արհեստներով: Գիւղին մէջ կը գտնուէին երկու առաքելական՝ Ս. Յակոբ եւ Ս. Լուսատրիչ ու մէկ կաթողիկէ եկեղեցիներ, երեք դպրոց: Չոմախլուի բնակիչները կտորորուած են 1915 թ.՝ Մեծ եղեռնի ժամանակ: Սակաւաթիւ են փրկուածները, որոնք ապաստանած են զանազան երկիրներ:

Այս պատմական գիւղը ծնած է Հայոց ցեղասպանության անդառնալի հետեւանքներէն անմասն չմնացած արեւմտահայ բանաստեղծ, արձակագիր եւ երաժշտագետ Յակոբ Ասատուրեանը: Ան իր վէպին սկիզբը կը ներկայացնէ հայրենի գիւղը. «...գիւղ, որ կ'ապրուի ներփակ կեանքով, որեւէ բանով սման չէ հեռաւոր քաղաքին. փողոցները նեղ են ու ծուռ ու մուռ, բայց մարդոց սրտերը լայն են ու բաց ամենուն առջեւ: Անոնք կ'ապրին մէկը միւսի տառապանքով ու երջանկութեամբ: Ճիշդ այս փոքր ու երջանիկ գիւղին մէջ կը ծնին Յովակիմի թոռները, որոնց ցառք սրտի վիճակուած էր անցնելու դժոխքի պարունակներու մէջէն: Գիւղին խաղաղ կեանքը յաճախ կը խոտվուէր թուրք ոստիկաններու կողմէն, որոնց անկուշտ աչքերը մշտապէս հայու համեստ ունեցուածքին վրայ էին: Անոնք հարկերու միջոցով անվերջ կը թալանէին ու կը նսեմացնէին գիւղացին»⁴⁹:

48 Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանության ազդեցութիւնը երգ-երաժշտության վրայ*, 378-379:

49 Սեակ Յակոբեան, «Երագ մը. Չոմախլու», *Չարթօնք օրաթերթ* (Բէլյուրթ), 26 ապրիլի 2017 (Ապրիլեան Յաւելուած), 4:

Գիւղին անուանի զաակներէն է՝ նաեւ Երկրորդ աշխարհամարտին ամերիկեան բանակի օդուծին պատերազմական օդանաւի օդաչու Գառնիկ Անանեանը: Ան իր P-40 օդանաւին վրայ ի պատիւ իր ծնողներուն արձանագրած է «THE CHOMAKLOU KID»... եւ այդ օդանաւով կատարած է նացի Գերմանիոյ օդուծին դէմ իր թռիչքներն ու տոնած է յաղթանակը: Հերոս չումախլուցին իր յուշերու յառաջաբանին մէջ գրած է. «Չաակներուս, թռռներուս ու անոնցմէ ծնող ապագայ սերունդներուն կ'ուզեմ վկայել, թէ իմ զէնքի ընկերներէս երեքէն երկուքը ինկան պատերազմի դաշտին վրայ: Այդ տղաքը բնաւ առիթը չունեցան ամուսնանալու՝ զաակներ ու թռռներ ունենալու... անոնք բնաւ փորձառութիւնը չունեցան ապրելու կեանքի ուրախութիւնն ու հաճոյքները, ինչպէս ես ունեցայ... անոնք, սակայն, իրենց կեանքը տուին, որպէսզի ես ու դուք ապրիք ազատ եւ խաղաղ կեանք մը: Յետ պատերազմեան ամբողջ կեանքիս ընթացքին միշտ հարցուցի՝ «ինչո՞ւ ես»: Ինչո՞ւ ես խնայուեցայ, մինչ իմ ընկերներէս շատեր՝ ոչ: Հետեալբար փորձեցի կեանք մը ապրիլ արժանի ըլլալու այդ շնորհքին: Կ'աղաչեմ ձեզի տրուած շնորհը բնաւ թէթեւի չտոնել... Արժանի եղէք անոր»⁵⁰:

Արդարեւ, Կրէկ Պենտեանի «After Chomaklou was a desert» երաժշտութիւնը յորինուած է ազատ ճագի ոճով:

Կրէկի հետ մեր ունեցած շփումին ընթացքին ան կը բացատրէ, որ «After Chomaklou was a desert» («Չումախլուի անապատ դառնալէ ետք») ստեղծագործութիւնը գործիքատրուած երաժշտութեան կտոր մըն է, որ ձայնի եւ ձայնանիշերով պատկեր մը կը գծէ: Ան կ'աւելցնէ, թէ իր մեծ հօր անունը Գրիգոր Պենտեան է, որ տարագրուած էր իր ծննդավայրէն՝ Չումախլուէն: Կրէկ որոշած է իր պապենական գիւղի կորուստի մասին գրել եղերերգութիւն մը, որ վնասուած աշխարհ մը կը ներկայացնէ՝ զայրոյթով միախառնուած: Հարուածային գործիքներուն (ճագ) վրայ ծանր շղթաները եւ ծնծղաները կը խորհրդանշեն իր գիւղին եւ իր ժառանգութեան իսպառ ոչնչացումը: Այս երաժշտութեամբ ան կ'ուզէ ներկայացնել խաղաղ գիւղի կեանքը, ապա թուրքերու իրականացրած ջարդը: Երաժշտութիւնը կ'ընդգրկէ հայկական երաժշտական ելեւէջները: Կրէկի այս ստեղծագործութեան մէջ իբրեւ սուգի արտայայտութիւն կը լսենք պաս կիթառը, որ լաւապէս կ'արտացոլացնէ սուգը:

Վերջին բաժինով՝ «Մահուան քայլերգ»-ով, կը ներկայացնէ սարսափի աղաղակները, հայկական Չումախլու գիւղի ժողովուրդի տխուր ձայնը, հեծկլտուքը անապատին մէջ՝ ցոյց տալով ճանաչում չունեցող մարդկային ողբերգութեան հետեանքը: Պենտեանի ստեղծագործութիւնը, որ նուիրուած է հօրենական գիւղին, կ'արտայայտէ մռայլ հայեացքը Չումախլուի եւ հայկական ներկայ հարցերուն:

Կրէկ մեզի կը հաւաստիացնէ, որ իր մեծ հօր հետ շատ լաւ էր, այնքան մօտիկ ու հարազատ եղած, որ «Գրիգոր» խորագրով անոր նուիրուած երաժշտական կտոր մը ունի⁵¹:

50 Սեւակ Յակոբեան, «Չումախլուի Զաակը», *Զարթօնք օրաթերթ*, 26 սպրիլի 2017 (Ապրիլեան Յաւելում), 2:

51 Գաթրճեան, *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ*, 353-355:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս տեսանք, Հայոց ցեղասպանութեան թեման իր բոլոր կողմերով ներառուած է երգ-երաժշտութեան մէջ: Ուստի աշխատութեան ասարտին կը կատարենք կարգ մը եզրայանգումներ.

1. Սոյն ուսումնասիրութիւնը հիմք կը ծառայէ ըսելու, թէ տարիներու ընթացքին «ցեղասպանութիւն» հասկացութիւնը մուտք գործած է հայոց պատմութեան մէջ նաեւ «Ապրիլեան երգ-երաժշտութիւն»-ով եւ այնուհետեւ ցեղասպանութեան քարոզչութեան տուած է նոր նկարագիր:

2. «Ապրիլեան երգ-երաժշտութիւն»-ի մեր ուսումնասիրութեան երկար ժամանակահատուածի հանգամանքը թոյլ կու տայ, որ եզրակացնենք, թէ ամէն մէկ ժամանակաշրջան ունեցաւ հեղինակին հոգեկան ապրումին յատուկ արտայայտութիւն՝ յուզում, մորմոք, պայքար, պոռթկում, վրէժխնդրութիւն, Հայկական հարցի մատնանշում, պահանջատիրութեան ոգի:

3. Կարգ մը արուեստագէտներու գործերուն մէջ կը տեսնենք անոնց ողբը հայ ժողովուրդի դժբախտութեան համար ու փառաբանանքը՝ ի տես անոր վերապրումին եւ վերածնունդին:

4. Հայոց ցեղասպանութեան անժխտելի իրողութիւնը մղիչ ուժ դարձաւ ստեղծելու «Ապրիլեան երգ-երաժշտութիւն», սակայն այս արուեստին ծալքերը ցարդ սպառիչ ձեւով չեն ուսումնասիրուած մեր եւ երբեմն նոյնիսկ օտարին կողմէ: Ներկայացուած են միայն թուրքին կատարած բարբարոսութիւններուն ընդմէջէն՝ քստմնելի եւ սահմնկեցուցիչ պատկերներով, որոնք այնքան ցնցած են հայ տարագրուածներուն միտքն ու հոգին, որ միայն այդ ուղղութեամբ արտայայտուած են անոնց յօրինած երգերուն մէջ: Ուստի «Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ» ուսումնասիրութիւնը ենթահող կը պատրաստէ, որ ներկայ եւ յաջորդ սերունդներին երաժիշտները պատրաստ լսարան ունենան:

5. Այս աշխատասիրութիւնը, ըլլալով երաժշտական բնոյթի հետազօտական գործ, դէպքի մը կամ արարքի մը յիշատակման ի խնդիր, իր մէջ ինքնաբերաբար կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական եւ քաղաքական հոլովոյթ եւ բնութագրում: «Յեղասպանութիւն» եզրի յայտնաբերումն ու սահմանումը պատճառ դարձան, որ երգերու մէջ այլ բառերու կողքին ատելնայ ու ներառուի «ցեղասպանութիւն» բառը եւս, սակայն արուեստագէտները անմիջապէս չարձագանգեցին այս նորագիտ բառին, նոյնիսկ ուշացաւ անոր յիշատակումը: Այսպէս, հետազօտական մեր աշխատանքին կը հետեւցնենք, որ ան մեզի կը հանդիպի 1990-ական թուականներէն ետք: Ուստի կ'առանձնանայ ժամանակաշրջան մը, երբ «ցեղասպանութիւն» բառը չի յիշատակուիր բացարձակապէս:

6. Տարիներու թափալումով եւ սերնդափոխութեամբ կը հանդիպինք նոր յօրինուած երգերու, որոնք վերապրողներու սերունդի օրերու նման նոյնքան թարմ են իրենց մարմնատրած հոյգերով ու բառերով: Միշտ դէպքերու, հայրենի հողի կորուստի յիշատակ, պոռթկում տասնեակ տարիներ երգուած են երգերու ընդմէջէն:

7. Ակներեւ է, որ ընդգրկուած երգերուն մէջ չեն յիշուած Օսմանեան կայսրութեան տարածքին 1915 թ. իրագործուած Հայոց ցեղասպանութեան զանազան վայրերը,

հետեալաբար անհրաժեշտ է, որ յիշուին Արեւմտեան Հայաստանի ու յատկապէս Սուրիոյ տարածքին իրագործուած ցեղասպանութեան վայրերը, ինչպէս՝ Աշ-Շէտտէտէ, Բաս-ուլ-Էյն, Մէսքէնէ, Քաթմա, սաեւ Իրաքի Մուսուլ քաղաքը, Յորդանանի Մասն քաղաքը եւ այլն, տալու համար ուրուագիծը արեան այս համատարած նախճիրին, քանի որ մինչ օրս ականատես կ'ըլլանք վերոյիշեալ վայրերու հաւաքական գանկերու եւ ոսկորներու:

Վերջապէս, սոյն աշխատութիւնը կը նպաստէ վաւերագրականօրէն հիմնատրելու երգ-երաժշտութեան հոլովոյթը հայոց պատմութեան, մանաւանդ ցեղասպանութեան մէջ: Քանի որ յօրինուած երգերը փաստագրած են Մեծ եղեռնի ճամբարներու շրջանները, որբերն ու որբանոցները եւ այլ իրողութիւններ:

REFERENCES

Օգտագործուած աղբիւրներ

- Aghazarian, Mihran. *Աքսորականի յուշեր* [Memoires of an exile]. Adana: Hay Dzayn, 2019;
- Agheten veraprogner [Mesrop, Levon]. Der-Zor. Paris: Printing House P. Elekian, 1955;
- Andonian, Aram. *Մեծ ոճիրը. Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէադ փաշա* [The Great Crime: The Last Armenian Massacres and Talaat Pasha]. Beirut, 1977 (second edition);
- Brutyan, Tsitsilia. *Սփիւռքի հայ երաժիշտները* [Armenian Musicians of the Diaspora]. Yerevan: Hayastan, 1968;
- Chitchian, Hambardzum. *Մազի չափ մահին մօտ, եղեռնէն վերապրողի յուշեր* [A Hair's Breadth from Death: Memories of a Genocide Survivor]. London: Taderon Press, 2004;
- Hakobian, Sevak. «Երագ մը. Չոմախլու» [Chomakhlu: My Dream], *Զարթօնք օրաթերթ* (Բէյրութ) [Zartok' Daily (Beirut)], April 26, 2017 (April Appendix);
- Hakobian, Sevak. «Չոմախլուի Չասակը» [Son of Chomakhlu], *Զարթօնք օրաթերթ* (Բէյրութ) [Zartok' Daily (Beirut)], April 26, 2017 (April Appendix);
- Յեղափոխական եւ Ժողովրդային երգեր* [Revolutionary and Folk Songs]. Beirut: Publication of the "Mshak" series, 1972;
- Hovhannisian, Tamar. *Հարություն Դելլալյան. կյանքի և սրեղծագործության ուրվագիծ* [Harutyun Dellalian: An Outline of Life and Work]. Yerevan: Maku, 1992;
- Isahakyan, Avetik. *Հայդուկի երգեր* [Haiduk Songs]. Yerevan: Arevik, 1990;
- Katerjian, Avo. *Հայոց ցեղասպանութեան ազդեցութիւնը երգ-երաժշտութեան վրայ* [The Influence of the Armenian Genocide on the Songs and Music]. Aleppo, 2010.

REFLECTION OF THE THEME OF CONCENTRATION CAMPS IN THE SONGS AND MUSIC

Avo H. Katerjian

Freelance researcher, Aleppo-Syria

The article examines songs and music born in different languages and during different periods of the Armenian Genocide in the places of the Genocide camps, in the area of the Euphrates River. The themes of their compositions are various: inhumane events, geographical locations, descriptions of scenes, gatherings of orphans and orphanages, people, expression of feelings, and other creepy stuff. The musical style is diverse: folk, rock, heavy metal, rap, hip-hop, new-age, classical, jazz, etc., the areas reflecting the song-music are also artistic, graphic film series, documentary tapes, and plays.

Keywords: martyrs, Euphrates, Der-Zor (Der-ez-Zor), exile, torment, desert, horror, woe, mourning, orphan, sorrow, revenge, genocide.

ПРОЯВЛЕНИЕ ТЕМЫ КОНЦЕНТРАЦИОННЫХ ЛАГЕРЕЙ В ПЕСНЕ И МУЗЫКЕ

Avo A. Gatrđjyan

Исследователь, Алеппо-Сирия

В статье представлены песни и музыка, родившиеся на разных языках и в разные периоды Геноцида армян в концентрационных лагерях, а также в районе реки Евфрат. Тематика их композиций разнообразна: бесчеловечные события, географические локации, описания сцен, сбор сирот и детские дома, отдельные люди, выражение чувств и т.д. Музыкальный стиль также разнообразен: фолк, ашугская музыка, рок, хэви-метал, рэп, хип-хоп, нью-эйдж, классика, джаз и другие направления, а также песенная музыка, отраженная в художественных фильмах и киносериалах, документальные ленты и т. д.

Ключевые слова: мученики, Евфрат, Дер-эз-Зор, изгнание, траур, мучения, пустыня, ужас, горе, сирота, изгнание, скорбь, месть, геноцид.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Աւօ Յ. Գաթրճեան, Համազգայինի Հալէպի Հայագիտական Հիմնարկին մէջ կը դասաւանդէ Հայ դատ նիւթը:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Սուրիոյ հայութեան պատմութիւն, համաթորքականութիւն-համաթորանականութիւն եւ թրքացեղ ժողովուրդներ, Հայ դատ, Հայոց ցեղասպանութիւն, Թ-ուրքիա, համախլամութիւն, համաօսմանիզմ, Նախիջեւան, հայ երգ-երաժշտութիւն, Հայոց ցեղասպանութեան ու հայ ազգային-նազմահայրենասիրական եւ ազգագրական երգեր, Ծայրագոյն Արեւելքի մարտարուեստներ ու փիլիսոփայութիւններ:

Էլ. փոստի հասցէ՝ avokat1970@hotmail.com

Avo H. Gatrjian, Teacher of the history of the Armenian Issue at Hamazkayin's Aleppo Armenian Studies Institute.

Research fields – History of Syrian Armenians, Pan-Turkism–Pan-Turanism and Turkic peoples, Armenian Issue, Armenian Genocide, Turkey, Pan-Islamism, Pan-Ottomanism, Nakhichevan, Armenian song-music, Armenian Genocide and Armenian national-military-patriotic and ethnographic songs, martial arts and philosophies of the Far East.

E-mail: avokat1970@hotmail.com

Аво А. Гатрджян, учитель, преподает историю Армянского вопроса в Арменоведческом институте Алеппо Амазгайна.

Область исследований – история сирийских армян, пантюркизм-пантуранизм и тюркские народы, Армянский вопрос, Геноцид армян, Турция, панисламизм, паносманизм, Нахичевань, армянская песня-музыка, Геноцид армян и армянская национально-военно-патриотическая и этнографическая песня, боевые искусства и философия Дальнего Востока.

Эл. почта: avokat1970@hotmail.com